
UDK: 821.163.42.09-4
Izvorni znanstveni članak
Primljen 11. IV. 2018.

JELA SABLJIĆ VUJICA
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
jelena.sabljicvujica@ff.sum.ba

ČITANJE ESEJA U KONTEKSTU SUVREMENE HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

Povijest eseja povijest je odnosa knjige i njezina čitatelja. Od Montaigne-ove predstave esejističkoga pisanja i čitanja kao kulture uglađena čovjeka (*honnéte homme*, pisac kao čitatelj sebe), preko periodične razmjene problemskih kodova između publike i autora u esejima Addisona i Steela (pisac kao čitatelj svijeta), do suvremene predodžbe eseja kao spontane stvaralačke spona između značenjski zasićena svijeta i anonimna davatelja stava ili mišljenja (čitatelj kao pisac), kroz esejistički diskurs uvjerljivo se prelama Chartierov koncept kulturne apropijacije kojim se čin čitanja unosi u tekst, a normativna diskurzivna proizvodnja neraskidivo je vezana sa subverzivnom praksom. U radu će se pokušati prikazati kako ovaj koncept funkcionira na primjeru suvremenoga hrvatskog eseja, odnosno prikazat će se i analizirati različite faze kroz koje prolazi esejistička proizvodnja u odnosu na obzor očekivanja, od restriktivna stava spram radikalnih tendencija modernizma do privida autorske i čitateljske snošljivosti postmoderne autopoetičke ere.

Ključne riječi: esej; autor; čitatelj; kultura; apropijacija

Lucien Febvre još 1941. skicira sve važne zahtjeve i opsesije suvremene znanstvene zajednice. Piše:

Da bi se napisala povijesna povijest književnosti trebalo bi ponovo uspostaviti okruženje, pitati se tko je i za koga pisao, tko je i zašto čitao, trebalo bi doznati kako su se školovali pisci i čitatelji, kakav su uspjeh postizali, trebalo bi promjene u navikama, u ukusu, u načinu pisanja povezati sa promjenama vjerskog mentaliteta, s mijenama umjetničke mode i ukusa. (Febvre 1992: 264) Trebalo bi ..., nastavlja Febvre, i potom zaključuje: Neću nastaviti.

Kako bi se Febvreovi zahtjevi ispunili, morat će se dogoditi ono što se pomalo dramatično naziva lingvistički obrat, tek s jednom neznatnom razlikom: ono *neću nastaviti* pretvara se u *ne može se nastaviti*. Drugim riječima, suvremena znanost umjesto bavljenja nekom pretpostavljenom zbiljom počinje proučavati razasute diskurzivne formacije koje tu zbilju oblikuju, a pritom se svako proučavanje suvislih uzroka ili naznaka zakonita ponavljanja otpisuje kao metafizička nostalgija. Umjesto jednakosti traže se razlike, umjesto istine – aporija. Jezik postaje ona prva i osnovna metodološka pretpostavka *pomoću* koje i *preko* koje znanost, društvena i prirodna, obuhvaća zbilju. Znanost mora razumjeti sebe da bi razumjela svijet. Da bi govorila o svijetu, prvo mora naučiti govoriti – tako glasi postmoderna apologija znanstvene diskurzivnosti.

Bez obzira na to što se ova apologija nameće kao argument *a fortiori*, naime, kao argument koji ono prije i poslije iskustva traži i nalazi u samome iskustvu, ona se ipak pozitivira u normu. Ako se i ne poima kao norma, ona se koristi kao norma, i to barem na tri razine:

- a) Na ontičkoj razini jezik se predstavlja i kao sredstvo i kao svrha. Na ovoj se razini razumijevanje empirijskoga karaktera znanstvenoga diskursa izjednačava s predrazumijevanjem njegova inteligibilnog karaktera. Postmoderna znanost simulira Hegelovu kritiku Kantova funkcionalnoga pojma istine.¹ Prirodne znanosti apstrahiraju svoje porijeklo i u eksperimentalnim uvjetima *proizvode*

¹ „Zahtev je, dakle, ovaj: treba saznati moć saznanja pre nego što se saznaje, to je isto kao hteti plivati pre nego što se uđe u vodu. Samo istraživanje moći saznanja je saznanje, moć saznanja ne može doći do onoga do čega želi doći, jer ona sama jeste to...” (Hegel, 1964: 433).

metajezičnu čistoću (usp. Adorno – Horkheimer, 1980: 17 – 54), a društvene znanosti svoje porijeklo stavljaju pod kontrolu kako bi iz njega legitimirale objektivno zasnovan strukovni jezik (usp. Habermas, 1980: 240 – 246; Horkheimer, 1937: 253 – 264).

- b) Na instrumentalnoj razini jezik se predstavlja kao sredstvo. Na ovoj razini znanstveni diskurs unedogled ponavlja iskustvo posredovanja. Prirodne znanosti aproksimiraju svoj formulaični izraz (kvantna fizika otvara polja mogućnosti, matematika i ekonomija promoviraju teoriju igara), a društvene znanosti izvana povezuju pojmovnu tehnologiju u obzoru interdisciplinarnosti, u međuprostoru *inputa* i *outputa* (usp. Schmidt, 1988: 11 – 30).
- c) Na teleološkoj razini jezik se predstavlja kao nesvrhovita svrha. Na ovoj razini znanstveni diskurs izvjesnost ili metodološku upravljajnost spoznaje nadomješta performativnošću.² Prirodne znanosti barataju s infinitezimalnim računom i teorijom kaosa, a društvene znanosti istinu zamjenjuju uvjerljivošću. Za istinu vrijedi ono što prema Nietzscheu vrijedi za mit, ona je fabuliranje. Osnovna neprovjerljivost i nepristupačnost uvjeta istraživanja konačno utječe i na predmet istraživanja: on je sveden na zlouporabe jezika.

Upravo normativna položenost u jeziku gura znanstvenu paradigmu, skovanu još u 18. stoljeću, na rub paradoksa: kako je osuđena na nereflektirano posredovanje, znanost više ne uspijeva dijalektički prevladati proturječja, ona ih jednostavno izvana ugrađuje u, još jedino funkcionalan, spoznajno-djelatni sustav (usp. Luhmann, 1981; Buckley, 1967). Na taj se način znanost u postmodernome stanju implicitno odvojila od vlastita povijesnog bitka. Povijesno iskustvo služi postmoderni kao opravdanje vlastite apovijesnosti, a praktični neuspjeh kao opravdanje teorijske zatvorenosti. Ako su u buri i nagonu prosvjetiteljstva spoznaja i čin bili povezani u povijesno jezgro emancipacije, da bi se u pozitivizmu razdvojili u racionalne polove, onda se u postmodernizmu spoznaja

² Lyotard ističe načelo izvodivosti kao jedini bitan oblik koncipiranja postmodernoga znanstvenog diskursa. On govori o procesu „... masovnog podređivanja spoznajnih tvrdnji svrshodnosti ili konačnosti najbolje moguće izvedbe“ u kojima „igre znanstvenoga jezika postaju igre bogatih u kojima najbogatiji ima najveću šansu da bude u pravu“ (Lyotard, 2005: 37 – 49).

i čin ponovo vezuju, ali u nerazmrsivu sponu paradoksa, u konvolutivnu formu heideggerovskoga tu-bitka.³

Ovaj odnos podjednako određuje znanstvenu povijest i povijesnu znanost. S obzirom na to da se povijesni motivi, zatvoreni u svoj jezik, ne mogu protezati u vremenu, oni se tiskaju jedan pored drugoga, i ako ih se već ne može dekodirati u sveobuhvatnu ključu istine ili smisla, onda se barem mogu interpretirati u narativnu ključu. Povijesna znanost postaje kulturna u najširem smislu te riječi, sposobna je prikupiti najraznovrsniju moguću građu u pukotinu koherencije – njezin jezik je jezik Zolinih romana.⁴

Međutim, kulturna povijest ne ostaje na ovoj razini, ne propagira besmislenost nagomilane građe jer bi na taj način, naime, obesmisli-la vlastito nastojanje, nego propagira dvosmislenost: iz pukotine izlaze šumovi, tragovi, znakovi, i na povijesti je da ih odgonetne, da ih iščita: „Kulturna historija je interpretativna znanost, a cilj joj je iščitati značenja, i to ona koja su joj upisali suvremenici“ (Darnton, 1984: 6). Povjesničar je, dakle, čitatelj i lovac, on odgonetava tragove, znakove, naznake i onda ih veže u rekonstruktivni lanac.⁵ Za to mu je dakako potrebno mnoštvo naoko razasutih znakova. „Nova historija“ obuhvaća etnografiju, antropologiju, epistemologiju, sociologiju, ekonomiju, psihologiju, lingvistiku, politiku i književnu teoriju. Generacije povjesničara okupljenih oko *Annales*a, svaka na svoj način⁶, nastoje nadići znanstvenu

³ O povijesnome odnosu spoznaje i čina opširnije vidi u: Habermas, 1980: 312 – 363.

⁴ Pritom je glas Povjesničara dosljedno sveden na pripovjedačku figuru. On se više ne upliće u povijesnu građu, tek je diskretno raspoređuje. Foucault će se tako u memoarima Pierra Rivièra i u dnevniku Herculine Barbina pojaviti, umjesto kao povjesničarski *alter deus*, kao pripovjedačev *alter ego* (usp. Foucault, 1975; Foucault, 1980). Sam Foucault u predgovoru memoarima Pierra Rivièra ovako objašnjava svoju metodološku poziciju: „Teško da bismo mogli govoriti o tim memoarima a da ih ne uključimo u jedan od diskursa ... A kad bismo to učinili, uključili bismo ih u odnos moći – čiju smo težnju za sputavanjem nastojali prikazati – i tako bismo sami upali u stupicu koju nam je ona postavila“ (Foucault, 1975: 13).

⁵ Tako se, prema Ginzburgu, konstituira poseban, kinegetički tip spoznaje (usp. Ginzburg, 1986).

⁶ O razvoju, sličnostima i razlikama nove povijesti, kako u Francuskoj tako i u Velikoj Britaniji i SAD-u, vidi: Gross, 1996.

samodostatnost pozitivističke paradigme⁷ tako što će fabulirati žanrovski raznovrsnu povijesnu građu: oni love povijest, oni čitaju povijest.

Febvreova povijest *pisanja povijesti* postaje, dakle, povijest *čitanja povijesti*, njezinih tekstova, sudskih rasprava, kraljevskih ukaza i naredbi, memoara zločinaca, mrtvozorničkih ljetopisa i izvještaja s autopsije. Louise Montrose govori o povijesnosti tekstova i tekstualnosti povijesti (usp. Montrose, 1989: 20), Dominic La Capra govori o odnosu teksta i konteksta kao o stvari intertekstualna čitanja koje se ne da svesti na jedno dominantno značenje. Kontekst je ovdje pojam iz udžbenika staromodna platonizma koji se temelji „na idealiziranom konceptu punog, temeljnog značenja“ (La Capra, 1983: 115). Dakle, razumije se kao pojednostavljeni impuls stvarnosti koji prijeti unificiranju i strukturiranju teksta povijesti (usp. La Capra, 1983: 117). Jedino što je stvarno jest diskurs, no ta stvarnost nipošto ne jamči i izvjesnost, jer njegova načelna neovisnost o kontekstu ipak nije tolika da ne bi bila zamagljena istim tim kontekstom.

U svesti jezika, razumije se, najviše stradava subjekt: ne samo da ga *poslije svega* premašuje povijesna zbilja, već ga *prije svega* premašuje jezična zbilja. Subjekt se u nepremostivosti povijesnoga obzora i despotizmu jezičnih kodova pretpostavlja kao zatočenik zbiljskih okolnosti. Barthes će tako u uvodnome predavanju na *College de France* 1977. godine fatalistički uzviknuti: „Jezična djelatnost je zakonodavstvo, jezik je njezin zakonik. Mi ne vidimo moć koja je u jeziku, zato što zaboravljamo da je svaki jezik razvrstavanje te da svako razvrstavanje ugnjetava ... Govoriti, i tim više proizvoditi diskurs, ne znači komunicirati, kao što se prečesto ponavlja, nego pokoravati“ (Barthes, 1978: 12).

Postmoderni subjekt je *patchwork*, patvorina zamišljene subjektivne prakse i pasivna znanja o subjektu. Foucault će u *Riječima i stvarima* razapeti intrinzičnu mrežu epistemoloških motiva, raznovrsnih diskurzivnih formacija, koji uvijek iznova preoblikuju subjekt, projicirajući

⁷ Traian Stoianovich će čak govoriti o „paradigmi Anala“ koja: „utemeljuje istraživanje načina na koji neki društveni sustav ili cijela zajednica funkcioniraju s obzirom na svoje višestruke vremenske, prostorne, ljudske, ekonomske, kulturne i događajne dimenzije“ (Stoianovich, 1976: 236). Troianovicheva teza zapravo otkriva osnovnu operativnu tendenciju postmoderne: sintagmu predstaviti kao paradigmu.

njegovu iluzornu supstanciju na platno povijesti – stoga mu nije teško u završnoj riječi protiv perspektivna ostvarenja povijesti čovjeka proglasiti zrcem pijeska na žalu (usp. Foucault, 2002).

Na ovome mjestu postavljam pitanje koje čini okosnicu ovoga rada: Kako je moguće, ako se u obzir uzmu navedene metodološke slobode i ograničenja, čitati povijest onoga diskursa koji ne samo da počiva na stvarnosti subjekta kao nosioca i proizvođača diskurzivne prakse nego i o njoj ovisi? U eseju je, naime, subjekt tekst i kontekst. Je li ga moguće tek *opisati* u „sitnim dovršenjima naučne tačnosti i impresionističke svežine“ (Lukács, 1973: 53) i *otpisati* kao ideološki nusproizvod, kao što je to učinio Lukács, ili ga *potpisati* u subteorijsku diskurzivnu praksu koja na tekstu Fichteova slaba jastva uvježbava standardizirane tehnike racionaliziranja već opredmećena konteksta kao što to čini suvremeni školski sustav?

S druge strane, esejistička fragmentarnost, suzdržanost od svodenja na konačna načela te dinamična uporaba pojmova za Adorna predstavljaju polje snaga u kojem se misao, zatečena novim pravilima igre, revitalizira u subjektivnu iskustvu: „... esej, ne manje nego više od postupka definiranja, urgira uzajamno djelovanje svojih pojmova u procesu duhovnog iskustva. Pojmovi u iskustvu ne tvore kontinuum operacija, misao ne napreduje jednosmisljeno, nego se momenti isprepliću kao na ćilimu. Plodnost misli ovisi o gustoći te isprepletenosti“ (Adorno, 1983: 97). Na taj način, koristeći duhovno iskustvo kao uzor, esej ne samo da deplasira tradicionalan pojam metode nego „to iskustvo posreduje vlastitom pojmovnom organizacijom; esej, takorekuć, metodički postupi nemetodički“ (Adorno, 1983: 97).

Esejistički subjekt upisuje iskustvo u tekst duhovne povijesti, ali ga nikad ne hipostazira, nego metodološki kontekstualizira tu duhovnu povijest, ali svoju metodu nikad ne normira: on je, prema Benseu, „kombinator, neumorni proizvođač konfiguracija određenog predmeta“ (Bense, 1976: 26) koji iskušava iz različitih kutova konfiguraciju predmeta u njegovim konkretnim okolnostima, umjesto da mjeri učinke i preobražaje konfiguracija u apstrahiranim okolnostima znanstvene eksperimentalne metode. No i tako opisan esejistički postupak ima znanstvenu

vrijednost, veli Bense, „jer okolnosti, atmosfere u kojima nešto napreduje treba da budu saznate, i konačno, svedoče o njemu. Tako je dakle i konfiguracija saznanoteorijska kategorija i ona nije dostižna aksiomatsko-deduktivno, nego samo literarnom ‘umetnošću kombiniranja’ u kojoj je na mesto čistog saznanja stupila moć uobrazilje“ (Bense, 1976: 26).

Kako je, dakle, moguće mjeriti učinak esejističkoga diskursa kada njegova konkretizacija počiva na neučinkovitoj proizvodnji, a ipak, unatoč tomu, ili čak usprkos tomu, ima znanstvenu vrijednost? Esej ne proizvodi učinke, ne iz nemoći, već iz moći: on ne kapitalizira, već komunicira:

Svijet je jedno neprestano klatno. U njemu se sve klata ovamo – onamo: zemlja, kavkasko planine, egipatske piramide, koliko po općem toliko i po vlastitom klaćenju. I sama nepromjenjivost nije ništa drugo doli nešto slabije kretanje. A ja ne mogu umiriti predmet svojeg pripovijedanja. On je mutan i sveudilj posrće zbog nekog prirodnog pijanstva. Uzimam ga u ovom času onakav kakav jest dok sam njim zaokupljen. Ja ne slikam ono što jest. Ja oslikavam prijelaz: ne iz dobi u dob ili, kao što se u narodu kaže, od sedam godina pa do novih sedam godina, nego iz dana u dan, iz jednog trenutka u drugi. Svoju priču moram ravnati prema vremenu. Jer ja se mogu začas promijeniti, ne samo u svom stanju nego i u svojim nakanama. Imam pred sobom zbirku različitih i promjenjivih zbivanja i neostvarenih nakana, koje su tu i tamo protivne jedna drugoj; bilo da sam ja jedan drugi ja, bilo da sam ono pred sobom uhvatio u drugim okolnostima ili na drugi način. (Montaigne, 2007: 27 – 28).

Montaigneovo priznanje nemoći uvida zapravo je ironički komentar⁸ metodološke izvjesnosti. Umjesto neprimjetna unosa onoga nereflektirana, objektivno zadana dijela znanstvene metode, on u metodu unosi prirodno pijanstvo predmeta, ustoličujući tako novu metodološku strategiju istodobna priznavanja i dovođenja u sumnju. Esejistički subjekt je onaj koji svoju neposrednost stalno posreduje sumnjom. To je ujedno i geslo prosvijećena uma: čovjek se stvara stvarajući sumnju.

⁸ O Montaigneovoj ironijskoj strategiji Auerbach piše: „To je povezano s načinom kojim nastoji obuhvatiti svoj predmet ... Taj način je stalno osluškivanje izmjene glasova što u njemu odjekuju. U razini se koleba između suzdržane, sasvim malo samodopadne ironije i vrlo izražajne ozbiljnosti, upravljene k temeljima postojanja“ (Auerbach, 2004: 275).

Na obzoru esejističke prakse uvijek je moguće nazrijeti još jednoga protagonista, naime, čitatelja: on je neizostavni dio njegove komunikativnosti. Esej na taj način *načelno* uspostavlja nepropozicijsku komunikaciju između subjekata u stvaranju. Različiti oblici fragmentarna mišljenja postoje još u antici: dijalozi, dijatribe, aforizmi, apoftegme, ali oni pretpostavljaju apstraktna čitatelja kojeg tek treba učiniti svjesnim u kontroliranu procesu ispitivanja. Tek je Montaigne oslobodio čitatelja od pretpostavke loše svijesti: on sada aktivno sudjeluje u procesu diskurzivne proizvodnje.

Međutim, načelna komunikativnost eseja ne implicira i njegovu jednoobraznu primjenjivost u svakoj konkretnoj prilici, upravo suprotno. Ako se na njegovu obzoru nužno pojavljuje čitatelj, to nikako ne znači da je obzor ostao isti. Montaigne je subjekt svjetske povijesti, on komunicira sa svijetom kao univerzalnom Knjigom i stoga je njegov esej primjer čiste razumljivosti. Addison i Steele već pripadaju novu obzoru, onomu industrijske epohe: naziru se sasvim nove komunikativne okolnosti. Pišu eseje u novinama, u *Tatleru* i *The Spectatoru*. Obzor je sužen, svijet je stroj koji se zahuktava, a esej se obraća i postaje razumljiv privilegiranoj novinskoj publici. I ne samo to, publika reagira, replicira esejistima: nastaje serijski esej, nastaje javno mnijenje.

Kako je, dakle, moguće čitati povijest esejističkoga subjekta, komunikativna, neučinkovita, ovisna o okolnostima, mjerilima postmoderne znanosti kao unaprijed učinkovite diskurzivne prakse? Odgovor je zapravo jednostavan: kako bi povijest eseja kao neučinkovita diskursa postala čitljiva, potrebno je esej učiniti učinkovitim. Tako se načelna transmetodičnost suvremene znanosti otkriva u svojoj *naumljenosti*, istoj onoj metafizici prisutnosti koja se zamjera humanističkoj tradiciji i za koju se smatra da je prevladana.

Ipak, s jednom neznatnom razlikom: sumnja više ne stvara čovjeka, već ga rastvara. Ništa u čovjeku, piše Foucault u tekstu *Nietzsche, genealogija, historija*, čak ni njegovo tijelo, nije dovoljno postojano da bi poslužilo kao temelj za samospoznavanje ili za razumijevanje drugih (usp. Foucault, 1977: 153).

Radikalna sumnjičavost spram subjekta upisuje se u tekst povijesti kako bi ovaj postao čitljiv i, što je još važnije, kako bi kontekst povijesti, mjeran isključivo diskurzivnim učincima, predvidljivo izbio u prvi plan kao simptom povijesne sintakse. Tim se zahvatom arheologija i genealogija znanja o zbilji i njezinim učincima nesmetano može povezati sa sociologijom sustava i konačno zatvoriti krug oko subjekta.

Postaje jasno: tek s povezivanjem teorije sustava i teorije diskursa govorimo o kasnome Foucaultu te trećoj i četvrtoj generaciji povjesničara oko *Annales*. Tekstualna povijest prestaje biti nadređena procesu diskurzivne proizvodnje i upliće se u nju tako što isprepliće tekst i kontekst, strukturu i vrijeme, normu i otklon, disciplinu i invenciju, fenomenologiju i sociologiju.

Evo primjera: Roger Chartier u svome djelu *Tekstovi, tiskanje, čitanja* uvodi koncept kulturnih aproprijacija koji nam, kako kaže, između ostalog omogućuje spoznaju da tekstovi i riječi kojima je svrha oblikovati misli i djelovanje nikada nisu posve učinkoviti, jer uz disciplinu promiču i invenciju (usp. Chartier, 2001: 233 – 234). Diskurzivne prakse, dakle, više nisu samo restriktivne kao u Barthesa, već su i inventivne. No otklon o kojem govori Chartier ne stoji izvan službenoga diskursa, njegov je dio i služi mu kao potvrda njegove korektivne moći. Svaka invencija unutar sustava zapravo je faza u procesu neprestana usavršavanja normativna diskursa.

Sustav je, po Luhmannovoj definiciji, ono što nema bît, već se bitno iskazuje u postupku diskurzivne normalizacije (usp. Luhmann, 1981: 34 – 81). Ako je diskurs ono čime se i kako se subjekt posreduje, onda je sustav ono gdje se subjekt posreduje: sustav je teleologija diskursa. Samo se tako uspijeva stvoriti napetost između propisane ravnodušnosti teksta i konteksta. Samo se tako parcijalne strukture koje čine i određuju povijesnu zbilju mogu povezati u fikciju cjelovitosti. Povijest je sačinjena od pukotina koje jedino metapovijest, termin Haydena Whitea (White, 1973), uspijeva ispuniti, a njezini protagonisti, staromodno imenovani kao subjekti, tek su obični izvršitelji diskurzivne volje u sustavnu okruženju.

Postaje napokon jasno kako tekstualna povijest čita subjektivno zasnovan diskurs kakav je esej: tako što će postupno ispravljati njegovu invenciju u sustavnu proces normalizacije. Moguće je učiniti vidljivim postmoderni postupak normalizacije i u tekstu i u kontekstu diskursa, u njegovim formacijama i njegovim transformacijama. Pratit ćemo ovaj tijek u kontekstu suvremena hrvatskog eseja, ne samo zato što nam je blizak nego i zato što on uvjerljivo oponaša procese koji su se u velikim kulturama već dogodile. U Engleskoj i Americi, primjerice, esej je već pretvoren u licencu za vrstu amaterskoga mišljenja o svemu i svačemu.

Proces se može podijeliti u tri faze. U prvoj, koju ću nazvati restriktivnom, tu prije svega mislim na eseje Marinkovića, Šegedina, Šinka, Kaštelana, Gotovca⁹, i okvirno traje od kraja drugoga svjetskog rata do sredine pedesetih, hrvatski esej još uvijek posjeduje bît, ali je ona bitno nepristupačna. Bît ovdje ima onaj čisti emancipatorski prizvuk, naslijeđen od epohe moderne, no, ujedno je i sudbonosno obilježen njezinim neuspjehom. Drugim riječima, bît se evocira, sustav se invocira. Evo što Marinković piše o dramskoj umjetnosti u *Gestama i grimasama*:

Možemo koliko hoćemo postavljati svijet stvari, bića i događaja po ne znam kako dobro smišljenom planu veoma rafinirane kombinatorike, možemo ga virtuosno organizirati u prostorne dispozitive i vremenske dionice radnje, možemo mu udahnuti dušu dinamike i spustiti na njega milost funkcija kao neku vrst dramaturške Providnosti koja vodi igru i upravlja je prema nekoj svrsi, unatoč svemu, ostali smo još u svijetu empirije, napravili smo samo kvantitativno ograničenu repliku onoga što nazivamo stvarnošću, poviješću i životom (Marinković, 1979: 195).

⁹ Izbor esejista je, usprkos istraživačkomu radu, stvar vrijednosne procjene, i kao takav podložan je kritici. Osim toga, ograničena je i mogućnost pozivanja na referentnu literaturu. Frangeš priređuje *Antologiju hrvatskog eseja*, ali ona obuhvaća samo prvu polovicu 20. stoljeća (Frangeš, 1957), Šicel u *Antologiji hrvatskog književnog eseja XX. stoljeća* (Šicel, 2002) uzima jedino vremenski kriterij, koji je jednako problematičan, pa su, primjerice, Krležini eseji obuhvaćeni prvim sveskom (1900. – 1950.), dok se, radi zahtjeva antologije, svjesno zanemaruje njegova kasnija esejistika. Jedini kriterij važan za ovaj rad jest karakteristična esejistička praksa koju je moguće analizirati unutar propozicija sustavna razumijevanja. Šicel u ovu fazu ubraja još Frangeša, Ž. Jeličića, R. Ivšića, Z. Črnju, N. Miličevića, M. Vaupotića.

Nema ničega slučajnog u Marinkovićevu platonizmu, s tim što *milost*, *duša* i *providnost* nisu više metafizički, već tehnički pojmovi, tiču se svijeta diskursa, a ne svijeta bogova. Esejistički subjekt gubi sposobnost samoisticanja koji mu je pridala moderna, ostaje mu tek ograničena čežnja za izgubljenim metafizičkim zavičajem i priziv tehničke providnosti.

Diskreditiranje proizvoljne strukture diskurzivne proizvodnje kao manje vrijedne sentimentalnosti i afektacije prepoznatljiv je odraz ove najranije faze sustavne korekcije. Imanentnost diskursa počiva na nužnim uvjetima njegova djelovanja, što implicira vrlo važnu činjenicu: bit nekoga, u ovome slučaju umjetničkoga diskursa, još uvijek se ne proizvodi, ona već postoji u elementarnoj nužnosti i potencijalu unutarnjih elemenata. Jasno se može nazrijeti strukturalistička manifestacija iznesene činjenice. U svakome umjetničkom djelovanju, prema Marinkoviću, postoje nedvojbeni i nezamjenjivi uzorci (strukture) koji čine „prirodu“ toga djelovanja, odnosno predstavljaju osnovna sredstva za diskurzivnu proizvodnju. Nedvojbeni, dakle, izvjesni uzorci čine immanentnu stvarnost, stvarnost dramskoga djela: nastaju radnja i njezini praktični dijelovi – uvod, zaplet, peripetija, kulminacija, rasplet.

Karakteristična ograničenost sredstava izražavanja trajno mijenja i položaj i strukturu esejističke proizvodnje. Kao prvo, komunikativno svojstvo eseja se interiorizira. S obzirom na to da se različiti diskurzivni oblici poimaju i, primjerno tomu, razvijaju isključivo u okviru vlastitih mjera stabiliziranja, i da se njihovi međusobni odnosi odvijaju posredovanjem stručne, metajezične procedure, jasno je kako komunikativnost esejističkoga diskursa, koja se aktualizira neposrednim, subjektivnim razobličavanjem svake proceduralnosti (poimanjem oblika kao stanja i daljnjim djelovanjem u smjeru tekuće proizvodnje), biva sustavno svedena na prepoznatljivo djelovanje i opseg jedne diskurzivne tehnike. Drugim riječima, esej kao poseban diskurs posjeduje ili može posjedovati bitnu vrijednost, ali samo ako se njegova komunikativna disponiranost koristi kao svojstvena, odnosno specifična induktivna procedura.¹⁰

¹⁰ Potrebno je istaknuti kako načelo specifične indukcije, dakle ne jednoobrazne, matematičke, vrijedi za cjelokupnu suvremenu diskurzivnost i da ono proizvodi fragmentiranu egzistenciju diskursa. No analogija između esejističkoga fragmenta i fragmentiranosti suvremenih

Upravo zato Marinković u svome esejističkom radu inzistira na restrikciji kao načelu svakoga diskurzivnog djelovanja. Njegovi eseji o kazalištu i filmu nedvosmisleno izražavaju svijest kako je istinsko i produktivno razumijevanje moguće samo unutar postuliranih granica metajezične operacije.

Kao drugo, vremenito svojstvo eseja se eksteriorizira. S obzirom na to da je odnos prema prošlosti objektiviziran u profesionalnoj spoznaji i nužnosti racionaliziranja povijesnih nedostataka te da je subjektivno sjećanje prezasićeno svakodnevnim obavljanjem novoga i aktualnoga preko prividno neutralnih posrednika, esejistički eksperiment slobodna subjektivnog povezivanja različitih iskustava nastalih na vremenskoj osi ostaje trajno izvan tijeka povijesnoga razumijevanja. Dijakronijsko se iskustvo nadaje kao konstrukcija zadanih epistemoloških okolnosti i nije moguće razvijati komunikativne odnose između njegovih djelomičnih *očitovanja*. Restriktivni esejistički subjekt postulira se samo i isključivo u diskursu.

Njegovo svjetovno monaštvo vidljivo je i u načinima objave: dok se moderni subjekt objavljuje grandioznom gestom, pa ako ima što za reći, jednostavno pokrene časopis (Čerina izdaje *Vihor*, Donadini *Kokot*, Šimić *Vijavicu*, Juriš i *Književnik*, Krleža *Plamen*, *Književnu republiku* i *Pečat*), restriktivni subjekt diskretno umuje u replikama i didaskalijama. On bi htio govoriti, ali ne može, nedostaje mu diskurzivne milosti. Kako između čovjeka i zbilje stoji jezik, esejistička komunikacija biva osuđena na strogo funkcionalni zavjet šutnje. Esej se zatvara u svoju tekstualnost.

Zato se u drugoj fazi, koju ćemo nazvati specijalističkom, tu mislim na eseje Cvitana, Stamaća, Mrkonjića, Slamniga, Šoljana, Maroevića, Makovića, Zidića,¹¹ a traje od sredine pedesetih do kraja sedamdesetih, razmak između teksta i konteksta premošćuje sustavnim zahvatom korekcije, i to na dvije razine: prvo se zbilji, kako bi postala razumljivom,

oblika diskursa samo je prividna: karakteristična vrijednost parcijalne esejističke operacije aktualna je samo suodnošenjem s drugim operacijama u sklopu neprekidna eksperimentiranja subjekta, dok je suvremeni diskurs aktualan samo u sklopu poduzete parcijalne operacije pronalaženja vlastite karakteristične vrijednosti.

¹¹ Šicel u ovu fazu (1950. – 1970.) ubraja još T. Sabljaka, N. Fabrija, B. Donata, I. Mandića. V. Zuppu, Ž. Čorak (Šicel, 2002)

pridaje isključivo tehnički status, a zatim se prepravlja i strukturalna izvjesnost diskursa koja se u prethodnoj fazi nudila za njegovu bit.

Budući da je bit ili struktura, kako su je u to doba voljeli zvati, fiksirana u sebi samoj i stoga neproizvodno orijentirana, potrebno ju je prepraviti, odnosno premjestiti u proces diskurzivne proizvodnje. Bit više ne postoji ako se ne proizvodi. Diskurs prestaje biti samodostatan i nastaje istovremenim uključivanjem u posebne proizvodne procese i isključivanjem iz ostalih: jednom riječju, diskurs se specijalizira. Fungibilnost, dakle, nadomješta fundamentalnost. Autentičnost i nezamjenjivost diskursa postaju na taj način činjenice koje se konstituiraju u samome procesu proizvodnje, što u svakome slučaju umnožava prostor kapitalizirajućih mogućnosti.

Slamnig će u eseju *Pjesma kao faktor kolektivne svijesti*, objavljenu u *Krugovima* 1956., napisati kako se pjesma može definirati samo u odnosu na zajednicu kojoj pripada i kojoj govori, baš kao što postoji zajednička svijest liječnika ili cirkuskih akrobata:

Pjesma pripada određenoj zajednici i pjesma se može definirati samo s obzirom na tu zajednicu. Dodat ću, da ne bude dvojbe, da zajednica kojoj neka pjesma pripada može biti i vrlo malena. Pjesma živi u svijesti zajednice. Ona je faktor te svijesti – i to vrlo važan faktor. Svaka grupacija ima makar samo nejasno ocrtanu zajedničku svijest. Kao što se grupacije međusobno prepliću ili su koncentrične, tako je i sa svijestima. Postoji određena zajednička svijest ljudi koji žive u istoj kući, u istoj ulici, u istom gradu. Postoji, s druge strane, zajednička svijest ljudi istog zanimanja. Tako, na primjer, postoji dosta određena zajednička svijest liječnika. Oni u svakidašnjem životu znadu između sebe upotrebljavati izraze koji su laicima nerazumljivi. Oni imaju svoju duhovitost koja je nedostupna drugim ljudima. Tako i veće zajednice – na primjer narodi – imaju svijest. Ne smijemo misliti da je ta narodna svijest nešto apstraktno ili idealno: njoj pripadaju konkretne stvari kao što su željeznica, pošta, izdavačka djelatnost, usmena predaja i slično. Ona je isto toliko konkretna (ili nekonkretna) koliko i jezik neke grupe: jezik svakog pojedinačnog čovjeka u grupi se razlikuje, makar grupa govorila istim dijalektom, makar to bila i jedna obitelj. Jezik neke grupe predstavlja nam samo najčešće, najraširenije jezične oblike te grupe. On se time odvaja od pojedinca i pripada zajednici kao osnovno sredstvo komunikacije. Na

tome temelju izrađeni su svi oblici grupacijske, društvene, nacionalne svijesti (Slamnig, 1983: 370).

Pripadnost određenoj zajednici, prema Slamnigu, ovisi o stupnju uključenosti u njezine specifične proizvodne procese razumijevanja. Postoje zajednice koje dijele određen broj elemenata razumijevanja, i one su komplementarne, te zajednice koje međusobno dijele samo činjenicu proceduralnosti razumijevanja – one su koncentrične. No da bi se svaka od njih konstituirala kao zajednica, nužno je ponuditi, pri čemu je ta ponuda preliminarno gledište kapitalizirajuće logike proizvodnja, specijalizirano, metajezično gledište koje diskurzivnim zajednicama jamči unutarnju određenost i razumljivost.

Metajezična kvaliteta diskursa trajno mijenja njegov odnos spram predmetne i pojmovne stvarnosti. Diskurs se sada zadovoljava djelomičnim zahvaćanjem stvarnosnoga sadržaja, ali ne samo to: budući da je njegova bit činjenica koja se proizvodi i nema stabilnu uporišnu točku, djelomična perspektiva diskursa stalno se nadograđuje, ali ne u smjeru približavanja proučavanu sadržaju, predmetu, već u smjeru stalna dosezanja vlastite proizvodne biti. Suvremena potreba za interdisciplinarnim pristupom stoga je razumljiva jer se tek sumarnom nazočnošću različitih metajezičnih perspektiva može dobiti približna vrijednost kao račun koji najbolje mijenja nekadašnju istinu sadržaja proučavanja, a istovremeno se interdisciplinarnošću omogućuje veća relativna proizvodna stabilnost svakoga angažiranog diskursa.

Ovakvo stanje, dakako, po mjeri svoje manipulativne prisutnosti utječe na razvojni položaj esejističke proizvodnje. Esej ne posjeduje metajezičnu, specijaliziranu kvalitetu koja bi mu priskrbila funkcionalnu određenost i razumljivost u diskurzivnu okruženju: komunikativnost eseja ne može biti specijalizirana u posebnu jezičnom kodu. Čim se izvrši operacija metajezičnoga prijenosa podataka, dolazi do propozicijskoga oblika razumijevanja i prestaje važiti metodološki nemetodološko stanje esejističke komunikacije. Samim time njegova proizvodna vrijednost postaje kompromitirana.

Esej postaje neravnopravan u odnosu na druge, kodificirane (specijalizirane) diskurse, no pritom se ne radi o padu na ionako teško procjenjivoj ljestvici ukusa, već jednostavno o manjoj relativnoj proizvodnoj stabilnosti. Naime, u funkcionalnu okruženju koje uspostavlja svoju sustavnost komplementarnim ili koncentričnim međudnosom specijaliziranih diskursa, eseju ne preostaje ništa drugo do preliminarna ili naknadna uvođenja gledišta oslobođena metajezičnosti. Tek se ovdje može govoriti o nusproduktivnu karakteru esejističkoga diskursa jer se on svodi na funkciju komunikativna pristupa stvarnosnomu sadržaju koji je već metajezično obrađen ili tek treba biti. Esej je neravnopravan jer je tautologičan, a u sustavu proizvodnje bîti ta činjenica još uvijek ima hijerarhijsku vrijednost.

Osim toga, specijalizirani diskurs zahtijeva svoj jezik, Pavletić će reći *jezik elite*¹², razumljiv pripadnicima posvećene zajednice i zato je nagrađen prostornim privilegijama: više ne mora samovati po rubovima nepristupačne stvarnosti, ima svoje specijalizirane časopise, *Krugove* i *Razlog*, u kojima traži posebne, metajezične oblike učinkovita razumijevanja teksta i konteksta. Načelo intertekstualnosti zamjenjuje načelo tekstualnosti eseja.

No ako je i marginalan, esejistički subjekt još uvijek je spontan i zato se u trećoj fazi, koju ću nazvati autopoetičkom, a tu mislim na eseje Mandića, Tenžere, Zime, Valenta¹³, i traje od početka osamdesetih do danas, preostaje sustavno prepravljati i posljednje neosvojeno područje diskursa, ono afektivno. Pokazat će se, naime, da su i tekstualna i

¹² „Da bi bili čitani, esejisti valja da su načitani, upućeni pomalo u sve nauke i nekolike književnosti. Oni su nužno kosmopoliti, koji i lokalizme ovjeravaju u odnosu prema opće vrijednim mjerilima, uzdižući ih zatim do opće ljudskog značenja. Folklor nalazi funkcionalno mjesto u svim literarnim formama osim u eseju. Snažan intelekt već sam po sebi prevladava folklorizam, a esej je poezija intelekta... esejist ne iznosi potpunosti; zauzet bitnim otkrićima on računa s aktivnom podrškom i suradnjom obrazovane publike. Pišući o nečemu, esejist nastoji držati u vidu cjelinu, ali spominjući mnoge stvari, on uvijek ima na umu tek jednu, osnovnu istinu, svoju istinu, svoj pogled na nju“ (Pavletić, 1957: 69 – 70).

¹³ Šicel u ovu fazu (1970. i dalje) ubraja još D. Oraić-Tolić, Lj. Mifka, B. Bošnjaka, V. Viskovića, B. Maleša, A. Zlatar, S. Šnajdera, S. Drakulić, D. Ugrešić, S. P. Novaka, pa sve do pripadnika najmlađe „kvorumovske“ i „postkvorumovske“ generacije B. Čegeca, G. Rema, M. Mićanovića, D. Rešickog, V. Bogišića, S. Andrića te K. Bačića i H. Pejakovića.

intertekstualna konverzija diskursa nedostatno učinkovite kada se nađu pod pritiskom drukčije, spontane građe.

Zato se, naposljetku, sustavno organizira i obuhvaća i spontana proizvodnja u ono što Igor Mandić u istoimenome eseju naziva mitologijom svakidašnjega života:

Mitologija svakidašnjeg života je kolektivna poetika, odnosno poetika kolektiva. Ona sabire i održava zajedničke ciljeve i motivacije pojedinaca raspršenih u masi i ponovno ih emitira kao kolektivne slike, dajući emitentima osjećaj zajedništva. Zato je svakidašnja mitologija u pravom smislu riječi proizvodna činjenica, budući da stvara stanovite činjenice na društvenom planu. Doduše, ne radi se o ključnim i bitnim sektorima društvene organizacije i proizvodnje, ali zato o povlaštenim mjestima naše estetičke egzistencije. To su one prilike u kojima se profana svakidašnjica koagulira u grumenje mita, pokazujući se kao svečanost na jednoj višoj, uzbudljivijoj razini. U tim suvremenim svečanostima – bilo da je riječ o pop-glazbi, nekom festivalu, proslavi Nove godine, masovnom turizmu, nacionalnoj kuhinji, spektakularnim boks-mečevima, novom 'nacionalnom' automobilu... projektivne slike pojedinaca združuju se u jedinstvene i autentične kolektivne doživljaje, fabule i simbole. Tako je mitologija svakidašnjice svojevrsno kolektivno ljepilo, koje potvrđuje da ono imaginarno ni u našem vremenu nije mrtvo ili lišeno stvarnosti, nego da probija kroz pore stvarnosti u posve neočekivanim oblicima i formulacijama. Radi se, dakle, o poetici svakidašnjice koja otkriva težnju suvremenog čovjeka da makar i u njenim okvirima na jedan nesvjestan, ali kolektivan način, transcendirira profanost u koju je uronjen (Mandić 1976: 167 – 168).

Proces koji opisuje Mandić važan je zbog svoje slobodne pokretljivosti. S jedne strane, kolektivna poetika proizvodi „osjećaj zajedništva“ raspršenim i neorganiziranim pojedincima, a s druge strane pojedinačni proizvođači združuju projektivne kapacitete u „kolektivne doživljaje, fabule i simbole“. Ovako opisan proces mitologizacije paradoksalna je kombinacija obreda, koji ima heterogeno strukturalno podrijetlo, i igre koju karakterizira homogeno strukturalno podrijetlo. Kako je poznato, obred i igra pripadaju različitim epistemološkim obrascima razvoja i ne mogu se kombinirati (usp. Levi Strauss, 2001: 22 – 46).

Mandić zapravo opisuje najučinkovitiju fazu sustavne korekcije u kojoj se bît diskursa odbacuje kao nepotrebna u procesu proizvodnje jer je opterećena neproduktivnim i nekorektivnim pitanjem autentičnosti, što, ujedno, razmatranja o diskurzivnome podrijetlu čini suvišnim. Diskurs koji nema bît ni podrijetlo može se prepraviti svaki put kada se suoči s proizvodnim ograničenjima i tako izmijenjen nastaviti proces proizvodnja. Ovisno o potrebama sustavna konteksta događaj poprima karakteristike igre ili obreda, i to tako što se u slučaju obreda simulira odnos prema vremenu (proslava Nove godine, primjerice), dok se u slučaju igre fikcionalizira odnos prema komuniciranju (sportski događaj s neizvjesnim ishodom simulira komunikativni kontekst, nepredviđenost sportskoga rezultata zapravo samo omogućuje sigurnu obnovu produktivnosti zatvorene jedinice sustava).

U oba slučaja podrijetlo samoga diskursa koji je oslobođen događajem postaje nevažno i suvišno jer se gubi u značenjskome višku korektivne procedure sustava. Budući da sustav opstaje kao komplementarni prostor proizvodnje koji se učinkovito predočava ili zamjenom osnovnih sredstava proizvodnje ili zamjenom proizvodnih učinaka, njegovi sastavni dijelovi moraju odbaciti predvidljiv strukturalni sadržaj, odnosno distinktivno podrijetlo, kako bi „proživjeli“ i opravdali vlastitu funkcionalnost. Sustav, dakle, učinkovito djeluje na razini diskursa u jednoj eliptičnoj shemi: događaj, istina, skuplja raspršenu pojedinačnu energiju u kolektivnu poetiku, i to zasigurno jest proizvodna činjenica, ali ta činjenica ima specifičan modalitet.

Sustavni je događaj važan samo u onoj mjeri u kojoj omogućuje kvantificiranu reakciju kolektivna diskursa. Budući da igra sa svojom utvrđenom strukturom inicijacije, kojom se stječe vezivni privid specijalizacije, i svojom stalno promjenjivom rezultantom, čime se stječe vezivni privid neizvjesnosti, proizvodi najveću koncentraciju kolektivna diskursa, ona dominira nad obredom u suvremenoj diskurzivnoj proizvodnji.¹⁴ No to je samo jedan luk eliptične sheme.

¹⁴ Čini se da Levi Strauss dosljedno zanemaruje ovo gledište kada dovodi u pitanje odnos aktualnosti između igre i obreda. On će suvremenu povlaštenost igre u odnosu na obred objasniti (vidjeti) kao nužnu posljedicu strukturalna oneobičavanja dviju binarnih oprečnosti,

U neizvjesnu rasporedu predmetne stvarnosti diskurs ima ulogu proizvođača stalno promjenjivih ishoda spoznaje samo na planu pojmovne stvarnosti. Na drugome luku sustavne sheme, dakle, dominira neizvjestan i nestabilan diskurs koji proizvodi suvremenost u igri diskurzivne proizvodnje. Sustav ovim udvostručenjem legitimira neprekidan prijenos informacija između pojmovne i predmetne stvarnosti, odnosno između horizontalne i vertikalne osi proizvodnje, a vlastitu učinkovitost potvrđuje upravo na rubovima, mjestima spajanja. Ono što sustavnu shemu čini eliptičnom jest činjenica da opisana mjesta spajanja nisu temeljna, već predstavljaju samo jednu od mogućnosti udvostručenja i nema prepreka da ih se zamijeni ako se pokažu nedovoljno učinkovitim.

Zato je Mandićeva suvremena mitologija paradoksalan pojam jer mit pretpostavlja da je pitanje podrijetla razriješeno (bez obzira na njegovu očitu proizvoljnost) i poznato, dok suvremenost ovo pitanje čini nepotrebnim. Kada je sustav razvio korektivne moći do stupnja zaposjedanja afektivna područja, rad dubinske strukture diskursa i projekcije nastale tim radom bivaju istovremeno stvarne i nestvarne, spoznatljive i nespoznatljive, konkretne i spekulativne: *mitopoesis* je zamijenjen *autopoesisom*.

Karakteristike koje se vezuju za ovu fazu sustavna prepravljavanja, a tiču se inertnoga načina pokretanja diskurzivne proizvodnje te razvijanja odnosa prema vremenu i komunikaciji, navode na pomisao kako su stvoreni povoljni uvjeti za razvoj esejističkoga diskursa. No takva pomisao predstavlja zanemarivanje pravoga značenja svih navedenih karakteristika. To su formalna načela sustavnga projekta kapitaliziranja koje osposobljuje dijelove sustava da se svakom modifikacijom iznova predstave kao zatvoren entitet, što nije ništa drugo nego formula sveobuhvatnosti. Tako, primjerice, subjektivna diskurzivna proizvodnja, kao sastavni odsječak sustavna projekta, postaje ovisna o nepovezanu nizu promjena koje se očituju na razini događaja, ali se njezina proizvodna

dok proces sustavna oneobičavanja prije svega poštuje načelo proizvodnosti. Obredni je događaj zapostavljen jednostavno zato što ima manji proizvodni potencijal, zbog imanentne suštine koju nosi sa sobom.

neprekidnost osigurava predstavljanjem svake razine subjekta, pa i one afektivne kao moguće nositeljice smisla.

Esejistički subjekt, kao ni bilo koji drugi, uostalom, više ne mora tražiti svoj proizvodni kontekst, on je već osiguran i opstanak subjektivna diskursa prvenstveno ovisi o količini subjektivnosti koju unosi u proizvodni kontekst. Pritom se, dakako, ne misli na puko nizanje subjektivnih dojmova i podataka u nepovezanu sliku, nego na sposobnost čitljiva i slobodna povezivanja različitih razina subjekta – kako bi diskurs opstao, nije potrebna veća količina subjektivnosti, potrebna je drugačija, prepravljena količina subjektivnosti koja se na jezičnoj razini očituje kao proizvodno orijentirani eklekticizam.

Sustav više ne treba zbilju, on ju sam proizvodi i na taj način nadomješta nadidenu bit. Ako se prvotno javio u šutnji, da bi se potom premjestio u metajezik, sustav konačno zaposjeda cjelokupnu jezičnu stvarnost. Ne trebaju mu više ni kulturne rubrike ni generacijski stožerni časopisi, najučinkovitije se ostvaruje u simulatornu okruženju bloga, foruma i *tweeta*. Tako se sumnjičava vitalnost esejističkoga subjekta nepovratno pretvara u anonimnu mudrost mitologizirane svijesti, a neučinkovita povijest eseja postaje vječna prisutnost sustavnih učinaka.

Učenik ima zadatak napisati esej. Napreže se, lupka olovkom po sljepočnici, s mukom se prisjeća pravila pisanja eseja koja je *skinuo* s interneta. No ne ide. Komunikaciju je zamijenila uputa za uporabu, vrijednost je zamijenjena učinkom, nestaje čitatelj, nestaje javno mnijenje. Tekst konačno postaje kontekst, izvan njega nema ničega.

Literatura

- ADORNO, THEODOR (1983) *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- AUERBACH, ERICH (2004) *Mimeza: prikaz zbilje u zapadnoeuropskoj književnosti*, Hena com, Zagreb.
- BARBIN, HERCULINE (1980) *Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-century French Hermaphrodite*, Foucault, Michel (napisao uvod) Pantheon Books, New York.

-
- BARTHES, ROLAND (1978) *Leçon*, Ed. Du Seuil, Paris.
 - BENSE, MAX (1976) „O eseju i njegovoj prozi“, *Delo*, Beograd, br. 5., str. 18 – 29.
 - BUCKLEY, WALTER (1967) *Sociology and Modern Systems Theory*, Prentice – Hall, Englewood Cliffs.
 - CHARTIER, ROGER (2001) „Tekstovi, tiskanje, čitanja“, *Nova kulturna historija*, Drago Roksandić – Nada Bernardić (ur.) Ljevak, Zagreb.
 - DARNTON, ROGER (1984) *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, Basic Books, New York.
 - FEBVRE, LUCIEN (1992) *Combats pour l'histoire*, Armand Colin, Paris.
 - FRANGEŠ, IVO (1957) *Antologija hrvatskog eseja*, Nolit, Beograd.
 - FOUCAULT, MICHEL (1977) „Nietzsche, Genealogy, History“, *Language, Counter-Memory, Practice*, Donald Bouchard (ur.) Cornell University Press, Ithaca, NY.
 - FOUCAULT, MICHEL (ur.) (1975) *I, Peirre Rivière, Having Slaughtered My Mother, My Sister, and My Brother: A Case of Parricide in the Nineteenth-Century*, University of Nebraska Press, New York.
 - FOUCAULT, MICHEL (2002) *Riječi i stvari: arheologija humanističkih znanosti*, Golden marketing, Zagreb.
 - GINZBURG, CARLO (1979) *Miti, emblemi, spie. Morfologia e storia*, Einaudi, Torino.
 - GROSS, MIRJANA (1996) *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Novi liber, Zagreb.
 - HABERMAS, JÜRGEN (1980) *Teorija i praksa – socijalnofilozofske studije*, BIGZ, Beograd.
 - HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH (1964) *Istorija filozofije*, III, Kultura, Beograd.
 - HORKHEIMER, MAX – ADORNO, THEODOR (1989) *Dijalektika prosvjetiteljstva – filozofijski fragmenti*, Veselin Masleša, Sarajevo.

- HORKHEIMER, MAX (1937) „Traditionelle und kritische Theorie“, *Zeitschrift für Sozialforschung*, Frankfurt, br. 6, str. 253 – 264.
- LA CAPRA, DOMINIC (1983) *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*, Cornell University Press, Ithaca NY.
- LÉVI-STRAUSS. CLAUDE (2001) *Divlja misao*, Golden marketing, Zagreb.
- LUKÁCS, GEORG (1973) *Duša i oblici*, Nolit, Beograd.
- LUHMANN, NIKLAS (1981) *Teorija sistema: svrhovitost i racionalnost*, Globus, Zagreb.
- LYOTARD, JEAN-FARNOIS (2005) *Postmoderno stanje – izvještaj o znanju*, Ibis grafika, Zagreb.
- MANDIĆ, IGOR (1976) *Mitologija svakidašnjeg života*, O. Keršovani, Pula.
- MARINKOVIĆ, RANKO (1979) *Geste i grimase*, Znanje, Zagreb.
- DE MONTAIGNE, MICHEL (2007) *Eseji*, knjiga I. – III, Disput, Zagreb.
- PAVLETIĆ, VLATKO (1957) „Bitnost eseja“, *Izraz*, br. 1, knjiga II, str. 69 – 70.
- SCHMIDT, BURGHART (1988) *Postmoderna – strategije zaborava: kritički izvještaj*, Školska knjiga, Zagreb.
- SLAMNIG, IVAN (1983) *Izabrana djela*, Nakladni zavod MH, Zagreb.
- Stoianovich, Traian (1976) *French Historical Method: The Annales Paradigm*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- ŠICEL, MIROSLAV (2002) *Antologija hrvatskog književnog eseja XX. stoljeća*, Disput, Zagreb.
- WHITE, HAYDEN (1973) *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.